

М. Туский

ЗАРОДЖЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ (1989-1990 рр.)

Вивчення новітньої історії України у час розбудови її демократичних інститутів викликає підвищений інтерес, як у країні, так і, зокрема, на Волині. Стає очевидним, що у процесі демократизації суспільства конче необхідні знання з історії зародження перших громадсько-політичних організацій та політичних партій в регіонах країни. У зв'язку з цим виникла потреба комплексного дослідження зародження та практичної діяльності Волинської регіональної організації НРУ.

Формування масового громадсько-політичного об'єднання Народного Руху України відбувалось у декілька етапів.

Уже на початковому етапі перебудови повсюдно в СРСР почали з'являтися неформальні групи, об'єднання та організації. Підґрунтям для їх появи став широкий спектр інтересів — екологія, спорт, музика, колекціонування тощо.

В Україні, перші неформальні групи, сформовані за інтересами, почали виникати одразу після проголошення Михайлом Горбачовим політики перебудови в СРСР [25. арк. 67]. Кількість неформальних груп в Україні невпинно зростала і вже наприкінці 1988 р. їх налічувалося декілька тисяч. Серед інших найбільшу кількість самодіяльних неформальних груп, організацій та об'єднань становили: художньо-розважальні, суспільно-політичні, культурно-історичні, екологічні, спортивні та інші [26. арк. 76].

Якісно нових форм процес виникнення самодіяльних неформальних організацій почав набувати наприкінці 1988 р., коли перебудова почала переростати в революцію. Це стало можливим після того, як на ХІХ партійній конференції було ухвалено принципове рішення про "повновладдя Рад". Верховна Рада СРСР наприкінці того ж року здійснила конституційну реформу. Суть її полягала у перетворенні органів радянської влади на справжні владні структури, не залежні від компартійних комітетів [13. с. 6].

Тим часом під впливом гласності громадськість України дізнавалася про жахливі масштаби Чорнобильської ядерної катастрофи, що у свою чергу загострило відчуття небезпеки від "політичних, економічних та екологічних рішень, що приймалися за межами республіки" [14. с. 18].

На другому етапі перебудови, що охоплював 1987-1988 рр., в Україні формуються перші просвітницькі українознавчі самодіяльні

організації, що надалі займатимуться проблемами культури, екології та історії. Так, за цей період у Києві виник Український культурологічний клуб (УКК), у Львові — Товариство Лева (ТЛ). На початку 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР створюється українознавчий клуб "Спадщина", а в Київському університеті ім. Тараса Шевченка — студентське об'єднання "Громада" [26. арк. 76—88].

Наприкінці 1988 р. із широкого спектру інтересів неформальних самодіяльних груп викристалізовується три суспільно значимі ключові проблеми — ліквідація "білих плям" історії, відновлення прав української мови в республіці, екологічна безпека. Ці три важливі проблеми торкалися інтересів значної частини населення України. Саме тоді розрізнені невеликі самодіяльні групи, що виникли в Україні на першому етапі перебудови, досить швидко прийшли до розуміння того, що їх діяльність щодо вирішення масштабних проблем є малоєфективною, а тому постала потреба об'єднати зусилля неформальних груп у великі впливові організації республіканського масштабу [I. е. 45].

Перші значні зрушення в напрямку об'єднання неформальних організацій відбулися в Україні навесні 1989 р. Так, 11—12 лютого 1989 р. у Києві було проведено установчу конференцію Товариства української мови ім. Тараса Шевченка (ТУМ). Уже через місяць — 4 березня 1989 р. — у Києві відбулась установча конференція всеукраїнського історико-просвітницького товариства "Меморіал". 25-26 квітня 1989 р. у Києві була скликана перша екологічна конференція асоціації "Зелений світ", яка остаточно організаційно оформилася 29 жовтня 1989 р. [4. с. 26, 35].

Водночас із опублікуванням 16 лютого 1989 р. у "Літературній Україні" проекту Програми Народного Руху України за перебудову в Україні розпочалося формування масового громадсько-політичного об'єднання, яке остаточно організаційно викристалізувалося на установчому з'їзді цього ж року.

Громадсько-політичне відродження на Волині загалом проходило в контексті загальноукраїнського процесу національного відродження. Проте цей процес мав деякі регіональні відмінності.

Той факт, що у волинському краї зародилися перші загони Української повстанської армії (УПА), які ще діяли в першій половині 50-х рр., був причиною постійних профілактичних заходів з боку Волинського обкому КПРС та КДБ [19. с. 865] усі післявоєнні роки. У безперервних кампаніях боротьби з українським буржуазним націоналізмом були задіяні значні сили: від сільського вчителя,

лектора товариства "Знання", до секретаря обкому. Волинські суди різних інстанцій у співпраці з КДБ регулярно проводили відкриті судові процеси над вояками УПА, які вже відсиділи довгі роки ув'язнення в сибірських концентраційних таборах. Водночас обласне управління КДБ тримало під постійним контролем передову волинську інтелігенцію та членів сімей тих, чиї родичі були членами ОУН, або воювали за незалежність України в лавах УПА.

Зауважимо, що на початковому етапі перебудови, коли в краї почали з'являтися перші неформальні групи, сформовані за інтересами, Волинський обком Компартії України не виявляв свого негативного ставлення до їх діяльності. Проте як тільки почали зароджуватися неформальні самодіяльні групи, де обговорювалися болючі питання "білих плям" історії, екології та культури, вони одразу стали об'єктами постійного нагляду з боку обласного комітету партії. Так, в Інформації, яку Волинський обком КПУ надіслав у ЦК Компартії України, зазначалося, що в краї "активізувалась робота по викриттю ідеології та практики українського буржуазного націоналізму. В трудових колективах, населених пунктах проводяться сходи жителів, робітничі збори і багатолюдні мітинги, на яких трудящі засуджують криваві злочини оунівців, з гнівом висловлюються проти тих, хто сьогодні намагається героїзувати бандерівщину" [5. арк. 57].

Разом з тим Волинський обком Компартії України розпочав активну роботу над створенням обласних організацій Товариства української мови ім. Тараса Шевченка та добровільного історико-просвітницького товариства "Меморіал", одразу після установчих конференцій цих організацій, що відбувались у Києві.

Так, 6 березня в обласному центрі відбулась установча конференція Волинської обласної організації Товариства української мови ім. Тараса Шевченка [3. с. 15]. Також, за сприянням обкому, 28 березня в Луцьку відбулась установча конференція Волинського обласного історико-просвітницького товариства "Меморіал".

Одночасно у регіоні активізували свою роботу неконтрольовані партійними комітетами самодіяльні неформальні громадські організації. З цього приводу в рекомендаціях ідеологічної комісії обкому Компартії України для міськкомів та райкомів партії відзначається, що "поряд із самодіяльними формуваннями позитивного соціально-політичного спрямування в області виникають ініціативні групи, цілі і дії яких далекі від цілей перебудови... В містах Луцьку, Ковелі, Володимир-Волинському,

Горохівському і деяких інших районах є прихильники так званої "Української Хельсінської Спілки", ядро якої складають особи, що повернулися з місць позбавлення волі, а також "Товариство Лева" [б. арк. 9, 10].

Якщо активними членами Волинської організації Української Гельсінської спілки були колишні політв'язні, то Волинське Товариство Лева сформувала не заангажована з компартійних структурах творча інтелігенція краю. Відзначимо, що Волинське Товариство Лева було асоційованим членом Львівського Товариства Лева, чим викликало особливу стурбованість партійних комітетів в області. Діяльність цього товариства, що охоплювала питання історії, культури та екології, всіляко обмежувалась органами місцевої влади [17. 1989, №8].

Відчутним поштовхом у формуванні самодіяльних громадських організацій на Волині стало опублікування в "Літературній Україні" проекту Програми Народного Руху України за перебудову. Відтоді розділені та невеликі неформальні групи почали об'єднуватись у міські, районні групи прихильників Народного Руху України.

Так, у Ковелі 22 лютого відбулись установчі збори міського осередку прихильників Народного Руху України [22. с. 160].

У шахтарському Нововолинську за декілька місяців сформувалася потужна, чисельністю більш як півтисячі, неформальна організація на підтримку Народного Руху України [11. с. 92].

Потужним стимулом для активізації діяльності неформальних самодіяльних організацій в області стало проведення 7 травня 1989 р. першої в Україні установчої конференції Львівської регіональної організації Народного Руху України [2. 1989. №1].

Таким чином на початок літа 1989 р. на Волині в обласному центрі й у найбільш промислово розвинених містах області вже активно діяли розрізнені осередки прихильників Народного Руху України.

Кожна чергова політична подія у Львові, Києві та в Москві щораз більше політизувала волинян. Так, здавалося б, мирний мітинг пам'яті загиблих українських воїнів на Козацьких могилах, проведений 16 червня під славним Берестечком, сприйнявся владою як несанкціонований мітинг та ворожий владі акт, через що його було розігнано спільними зусиллями міліції та КДБ трьох сусідніх областей (Волинської, Рівненської, Львівської). Звістка про цю брутальну акцію влади проти мирних громадян швидко розповсюдилася в області [15. 1989. 24 черв.].

25 червня 1989 р. в обласному центрі Волині м. Луцьку був утворений оргкомітет Волинської регіональної організації НРУ. Туди ввійшли Володимир Стрілка, Михайло Тиский, Микола Панасюк, Олександр Гудима, Олег Покальчук [21. с. 28].

Однак перші практичні кроки формування Волинської регіональної організації НРУ почали здійснюватися після першого за всю історію існування Волинської області масового політичного мітингу, який відбувся в обласному центрі 23 липня 1989 р. Питання, яких торкалися у своїх виступах промовці на цьому мітингу, стосувалися висвітлення "білих плям" в історії краю. Щойно прийнята постанова ЦК КПРС "Про увічнення пам'яті жертв репресій періоду 30 – 40-х років і початку 50-х років" відкрила можливість вшанувати пам'ять тисяч волинян, що були розстріляні в Луцькій тюрмі напередодні Другої світової війни спецпідрозділами НКВД. Незважаючи на заборону виконкому Луцької міської Ради народних депутатів щодо проведення мітингу, на Замковій площі обласного центру зібралися тисячі лучан та гостей Волині [7. арк. 130, 131].

Після успішно проведеного політичного мітингу в Луцьку розпочалась активна організаційна робота з підготовки до установчої конференції обласної організації НРУ. Оргкомітет, куди на початку входили лише декілька осіб, поступово зростав за рахунок голів осередків, що утворювалися в обласному центрі та великих промислових містах Волині. Продуктивній роботі оргкомітету сприяли і критичні публікації в партійних газетах "Радянська Волинь" та "Молодий ленінець". Так, у статті під назвою "Несанкціонований мітинг", розміщеній на шпальтах газети "Молодий ленінець", наголошувалося: "Він був ширмою для інших задумок. А саме викликати відверто націоналістичні настрої серед народу" [15. 1989. 29 лип.].

19 серпня у приміщенні Волинського обласного театру ляльок при переповненій залі відбулася установча конференція Волинської регіональної організації НРУ. В роботі конференції, крім делегатів від міст та районів області, брали участь гості з Бреста, Ленінграда (тепер - Санкт-Петербург), Києва, Рівного, а також запрошені від Волинського обкому КПУ, облвиконкому та Луцького міськвиконкому.

Наступного дня, 20 серпня на Замковій площі обласного центру відбувся спільний мітинг Народного Руху та представників влади. Тоді на площі зібралися десятки тисяч лучан та гостей з усієї області (за приблизними підрахунками на мітингу були

присутні близько 50 тисяч осіб), які вперше з повоєнних років побачили національний синьо-жовтий прапор [22. с. 74, 75]. Наступної неділі, 27 серпня, після першого дозволеного владою мітингу на Замковій площі знову зібралися прихильники Руху; щоб поділитися враженнями від почутого на мітингу та обговорити поточні питання громадсько-політичного життя в краї. Відтоді кожного недільного дня на цій древній, як сам Луцьк, площі проходили мітинги та дискусії аж до дня проголошення незалежності України.

Інформація про установчу конференцію Волинської регіональної організації НРУ та масовий мітинг у Луцьку поширилась у краї досить швидко. З одного боку, про ці події розповідали делегати конференції та учасники мітингу, з іншого, обласні найбільш масові газети "Радянська Волинь" та "Молодий ленінець", які інформували волинян про мітинг та установчу конференцію з тенденційною ворожістю [15. 1989. 26 серп.].

25 серпня 1989 р. Волинський обком Компартії України направив у ЦК КПУ "Інформацію про хід виконання постанови Політбюро ЦК Компартії України "Про деякі тенденції політичної обстановки в республіці" від 6 травня 1989 р.", де, зокрема, відзначалося, що в області "активізувалась робота по викриттю ідеології та практики українського буржуазного націоналізму. Однак антисоціалістично настроєні екстремісти під прикриттям демократичних лозунгів гласності підтримують опозиційні КПРС структури. Частина з них об'єднана в обласну організацію так званого Народного руху України за перебудову, особи які стоять на найбільш екстремістських націоналістичних позиціях входять до УХС Група молоді обласного центру створила осередок Львівського Товариства Лева" [5. арк. 62].

Сам зміст інформації в ЦК КПУ, тенденційно ворожі публікації в партійній пресі з приводу установчої конференції Волинської регіональної організації НРУ засвідчили, що поява опозиційної до КПРС структури в області викликала у керівництва Волинського обкому досить серйозне занепокоєння.

Тим часом 8 – 10 вересня в Києві відбувся установчий з'їзд Народного Руху України. Ця важлива для України подія, з одного боку, додала впевненості прихильникам НРУ в області, а з іншого, змусила обком партії активізувати з протидією опозиційним йому силам, авторитет яких на Волині невпинно зростав.

19 вересня 1989 р. Волинський обком Компартії України приймає рішення "Про першочергові заходи партійних комітетів в

області в зв'язку з проведенням установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову", у якому, зокрема, наголошувалося на тому, що "атмосферу з'їзду визначали неприкритий націоналізм, шалений екстремізм, нападки на соціалізм, Комуністичну партію, марксистсько-ленінську ідеологію. Враховуючи сказане... доцільно здійснити наступні заходи: в м. Луцьку, районних центрах, трудових колективах, учбових закладах і за місцем проживання провести мітинги, збори та сходи громадян під гаслом: "За інтернаціональне братерство, дружбу народів СРСР, за прискорення перебудови", на яких висловити принципове відношення до з'їзду та його рішень... Передбачити на них робітників, ветеранів партії, війни та праці, партійних активістів, авторитетних громадських лідерів. Проведення заходів, прийняті на них резолюції, постанови, широко висвітлювати в засобах масової інформації. Правоохоронним органам рішуче застосовувати діюче законодавство для організаторів несанкціонованих мітингів та зібрань" [8. арк. 18].

Виконуючи своє рішення. Волинський обком, міськкоми та райкоми партії провели у Другій половині вересня серію мітингів у більшості населених пунктів області.

Антирухівська кампанія, за планами обкому партії, повинна була б завершитися в обласному центрі показовим мітингом на Луцькому міському стадіоні "Авангард" за участю делегацій з усіх районів області. На цей мітинг були запрошені члени Координаційної ради ВРО НРУ – Євген Шимонович і Михайло Тиский, яким, після нищівної критики рішень установчого з'їзду НРУ промовцями – членами обкому партії, також надали слово. Проте цей, організований обкомом партії, мітинг закінчився для його натхненників повним провалом.

У газеті Волинського обкому комсомолу "Молодий ленінець" автор статті "Об'єднання зусиль на захист перебудови" з цього приводу, зокрема, зауважив, що "вже зовсім нетактовно повівся М.Г. Тиский. Зачитавши Звернення до народу України, прийняте на установчому з'їзді НРУ, він закликав тих, хто за перебудову та за Рух, покинути стадіон та піти на Замкову площу. Обое виступаючі демонстративно пішли геть, за ними піднялись не тільки їхні однодумці. А на Замковій площі о п'ятнадцятій годині теж розпочався мітинг. Запланований діалог перетворився в заочну дуель" [15. 1989. 30 верес.].

Цей мітинг, до якого так ретельно готувався Волинський обком, міськкоми та райкоми партії, був уже їхньою другою поразкою у вересні цього року. На вимогу Координаційної ради

Волинської регіональної організації НРУ, Волинський обком та Луцький міськком партії змушені були припинити підготовку до святкування 50-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР. Натомість "17 вересня в Луцьку відбувся організований Рухом траурний похід від собору до місць поховань в районі Замкової площі розстріляних енкаведистами волинян" [16. 1989. №2,3].

У відповідь на акцію Руху обком партії ініціює проведення пропагандистської акції з "перезахоронення останків жертв ОУН" в селищі Колки [18. 1989. 19 верес.].

Протистояння між Волинським обкомом партії та Волинською регіональною організацією НРУ стрімко наростало і доходило подекуди до критичних меж. Так, 8 жовтня під час святкування Дня міста спеціальні загони міліції спробували розігнати мирну демонстрацію, сплановану Луцькою організацією НРУ. Проте, розгнівані демонстранти перекрили рух транспорту, чим і змусили відпустити на волю арештованих активістів Руху [16. 1989. №2, 3].

17 грудня в м. Горохові міліція арештувала групу активістів Народного Руху, що прибула туди з обласного центру, однак на вимогу тисяч людей, які зібралися біля приміщення райвиконкому, каральні служби змушені були їх звільнити [16. 1989. №5].

30 грудня в м. Ковелі відбулося брутальне побиття великої групи активістів Народного Руху, в тому числі членів Координаційної ради ВРО НРУ на залізничному вокзалі, одразу як ті вийшли з вагонів поїзда [9. арк. 70].

В боротьбі з Народним Рухом України на Волині влада використовувала і судові органи. Так, 30 жовтня в Луцькому міському суді відбувався суд над активістами Руху Олександром Гудимою, Геннадієм Кожевниковим, Василем Вдовиченком. Під час розгляду судової справи їм було висунуто звинувачення в порушенні громадського порядку, однак суд так і не зміг довести їх вину [16. 1989. №2, 3].

З перших днів після проведення установчої конференції Волинської регіональної організації НРУ мітинги та зустрічі в трудових колективах були по суті єдиним засобом (при повній монополії в засобах масової інформації партійних комітетів) спілкування з пересічними мешканцями міст та сіл краю. Щоб донести правдиву інформацію про мету і завдання Народного Руху України до волинян Координаційна рада НРУ вирішила на своєму першому засіданні після установчої конференції в найближчі місяці провести серію мітингів у найбільших населених

пунктах області. Водночас Координаційною радою ВРО НРУ було налагоджено випуск інформаційного вісника волинського Руху "Народна справа", перший номер якого вийшов у вересні 1989 р. Наступні номери часопису друкувалися у Вільнюсі. За пропозицією члена Координаційної ради Ростислава Кушнірука, був створений "рухівський" самодіяльний хор "Посвіт" Колектив якого, долаючи труднощі та далеку дорогу, об'їздив усю Волинь, творячи велику справу своїми патріотичними піснями [12. с. 75]. Волинська крайова організація НРУ також стала організатором Народного університету. На лекціях, що читали відомі вчені краю, збиралися сотні лучан та гостей з найвіддаленіших куточків Волині.

Передвиборча кампанія, що розпочалася наприкінці грудня 1989 р. уже на основі нового демократичного Закону про вибори народних депутатів, ще більше активізувала боротьбу партійних комітетів області з опозиційним до влади Народним Рухом. Виборчі комісії, які формувалися партійними комітетами на місцях, досить часто відмовлялися реєструвати кандидатів у народні депутати членів Народного Руху, котрі висувалися через громадські організації — Товариство української мови ім. Тараса Шевченка та асоціацію "Зелений світ". Однак після цілої серії пікетувань Волинського обкому Компартії України 2 січня влада погодилася зареєструвати кандидатів у народні депутати від новостворених громадських організацій [22. с. 96].

На останньому етапі передвиборчої гонки на Замковій площі обласного центру проходили щонедільні багатотисячні мітинги. Ця площа стала на період передвиборчої боротьби центром громадсько-політичного життя в області, адже тут збиралися активісти Руху не тільки з обласною центру, але й з усієї області.

18 лютого на Замковій площі м. Луцька відбувся масовий мітинг, ініційований активістами Волинської організації Української Гельсінської спілки (УГС). Промовці цього мітингу — Олександр Гудима, Олександр Юрченко та Геннадій Кожевников — закликали присутніх до безперервного пікетування приміщень Волинського обкому партії. Тоді пікетування приміщення обкому тривали чотири дні поспіль.

На засіданні Бюро Волинського обкому Компартії під час обговорювання питання "Про політичну обстановку в області і події, що мали місце в м. Луцьку, ряді районних центрів 18 лютого 1990 р.", зокрема, відзначалося, що під час мітингу 18 лютого "в деяких виступах допускалися грубі і нічим не обгрунтовані нападки на комуністичну партію... Звучали заклики до розвалу

СРСР, ліквідацію партійних комітетів і організацій. Як "великий син українського народу" прославлявся Степан Бандера" [10. арк. 70].

У ці напружені передвиборчі дні керівництво Волинської регіональної організації НРУ проводило велику аналітичну та організаційну роботу. Діяли виборчі штаби Народного Руху в найбільших містах області та обласний виборчий штаб у Луцьку.

За результатами перших за всю історію існування СРСР демократичних виборів Народний Рух Волині святкував свою досить вагому на той час перемогу. Так, народними депутатами УРСР тоді стали чотири члени Народного Руху – Олександр Гудима, Ярослав Дмитришин, Андрій Мостиський та Федір Свідерській [18. 1990. 21 берез.].

Водночас відчутну перемогу отримав Народний Рух й у виборах до місцевих Рад народних депутатів. Так, у Волинській обласній раді рухівська фракція нараховувала більше третини депутатів. Депутатами Луцької, Ковельської, Нововолинської, Володимир-Волинської, Горохівської міських рад стали активісти Народного Руху, їхня кількість сягала мало чи не половини депутатського складу рад.

Отже, за відносно короткий час (від установчої конференції Волинської регіональної організації НРУ і до перших демократичних виборів 1990 р.) Рух на Волині оформився в потужну, масову опозиційну до КПРС політичну силу. Одразу після парламентських виборів Волинський обком Компартії України змушений був налагоджувати стосунки з Волинською регіональною організацією НРУ як рівноправним партнером.

Становлення Народного Руху України на Волині відбувалося за масової підтримки краян в умовах повної монополії партійних комітетів на засоби масової інформації. На ідею демократії і національного відродження добровільно працювали десятки тисяч волинян, долаючи при цьому повсякденні утиски і переслідування.

Зародження й стрімке становлення у стислі строки регіональної організації НРУ на Волині стало унікальним явищем, оскільки його поява відбулася як потужний спалах пригніченої енергії народу. За тривалий час існування різних окупаційних режимів волиняни стомилися демонструвати їм свою лояльність.

-
1. Бойко О. Передтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови //Людина і політика. — 2001. — №1. — с. 44—57.

2. Віче (інформаційний вісник Львівської регіональної організації НРУ). — Львів. — 1989. - червень. — №1.
3. Волинь на зламі століть. — Луцьк: Редакційно-видавничий відділ "Вежа" Волинського державного університету ім. Лесі Українки.- 2001.-692с.
4. Гаринь О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. - К, 1993. — 200 с.
5. ДАВО (Державний архів Волинської області) ФП-І.-оп. 26.— спр. 10.- 91 арк.
6. ДАВО ФП-1. - оп. 26. - спр. 26. - 33 арк.
7. ДАВОР.4.-ОП.6.- спр. 2014. - 132 арк.
8. ДАВО ФП-1. - оп. 26. - спр. 28. - 32 арк.
9. ДАВОФ3500.-ОП. І.-спр. 1.-101 арк.
10. ДАВО ФП-1. - оп. 17. - спр. 1024. - 124 арк.
11. Ковтун В. Історія Народного Руху України. - К.: Факт. - 1999. - 407 с.
12. Корсак І. Оксамит недавніх літ. (Спогади інтерв'ю, виступи).— Луцьк.— Волинська обласна друкарня.— 2001.-224с.
13. Кульчицький С. Утвердження незламності України: перше десятиліття // Український історичний журнал. - 2001.-№3.-с. 6-22.
14. Кульчицький С. Відкладена революція. Про події 1989-1991 рр. в Україні // Політика і час.-№8.-с. 13-24.
15. Молодий ленінець (видання Волинського обкому ВЛКСМ).
16. Народна справа (Інформаційний вісник Волинської регіональної організації НРУ).
17. Поступ (Інформаційний вісник Львівського Товариства Лева).
18. Радянська Волинь (видання Волинського обкому Компартії України).
19. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944— 1953 рр.: Нові документи і матеріали.- К.: Дніпро, 1998.-941 с.
20. Сидько В. Сьогодні буде... маскарад // Молодий ленінець. — Луцьк. — 1989. — 24 червня. - с. 2.
21. Тиский М. Весна тривоги і надій. — Луцьк: Волинська обласна друкарня. - 1999. — 166 с.
22. Тиский М. Історія виникнення Народного Руху України на Волині. — Луцьк: Ініціал. — 2001. —255 с.
23. Тиский М. Передумови зародження Народного Руху України на Волині. // Проблеми історії, політології, етнології та літературознавства. — Науково-дослідний інститут карпатознавства Ужгородського національного університету, 2003. — випуск 22. — с. 40-48.
24. Тиский М. Початки громадсько-політичного відродження у другій половині 80-х минулого століття // Збірник навчально-методичних і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2002. -с. 117-120.
25. ЦЦАГОУ (Центральний державний архів громадських організацій України) Ф. І.-оп. 11.-спр. 1299.-99 арк.
26. ЦДАГОУ Ф. 1. - оп. 32. - спр. 2658. - 233 арк.